

بررسی کیفیت‌راهنمایی پایان‌نامه‌های دوره کارشناسی ارشد

نویسندگان: محمدرضا نیلی^۱، دکتر احمدرضا نصر^۲ و دکتر نعمت‌الله اکبری^۳

۱. مربی گروه علوم تربیتی دانشگاه اصفهان
۲. دانشیار گروه علوم تربیتی دانشگاه اصفهان
۳. استادیار گروه اقتصاد دانشگاه اصفهان

چکیده

جایگاه آموزش عالی در فرایند توسعه کشورها بسی رفیع و مورد توجه ملت‌ها و دولت‌ها بوده و هست. در بین دوره‌های مختلف آموزش عالی، تحصیلات تکمیلی دارای نقش و منزلتی والاتر است زیرا وظیفه تربیت نیروی انسانی متخصص در عرصه آموزش، پژوهش و خدمات را برعهده دارد. در سال‌های اخیر، رشد کمی تحصیلات تکمیلی در ایران روندی روزافزون داشته و اکنون بعد کیفی آن مورد توجه سیاست‌گذاران و تصمیم‌گیران نظام آموزش عالی است. از آن‌جا که دوره‌های تحصیلات تکمیلی به دو دوره آموزشی (گذراندن دروس مصوب) و پژوهشی (ارائه پایان‌نامه) تقسیم می‌شود فرایند تدوین پایان‌نامه و به ویژه چگونگی و کیفیت راهنمایی استادان راهنما نیز از اهم موضوعاتی است که تحقیق پیرامون آن‌ها را ضروری می‌کند. پژوهش حاضر به‌منظور بررسی کیفیت عملکرد راهنمایی استادان راهنمای دوره کارشناسی ارشد دانشگاه اصفهان برحسب مراحل و ابعاد گوناگون راهنمایی و نیز به تفکیک دانشکده‌ها و مرتبه علمی استادان انجام شده است. علاوه بر آن، تدوین پرسشنامه‌ای معتبر برای ارزشیابی کیفیت راهنمایی از دید دانش‌آموختگان نیز از اهداف این تحقیق بوده است.

تحقیق از نوع پیمایشی بوده و با استفاده از مصاحبه نیمه ساختار یافته و سه پرسشنامه محقق ساخته انجام شده است. جامعه آماری تحقیق اعضای هیأت علمی استادیار به بالا و نیز دانش‌آموختگان (فارغ‌التحصیلان) دوره کارشناسی ارشد دانشگاه اصفهان می‌باشند. نمونه تحقیق براساس روش نمونه‌گیری طبقه‌ای متناسب با حجم انتخاب شده‌اند. داده‌های حاصله در دو سطح آمار توصیفی مانند شاخص‌های گرایش مرکزی و استنباطی مانند آزمون‌ت و تحلیل واریانس مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند.

نتایج تحقیق نشان می‌دهد استادان راهنما عمدتاً در مراحل اولیه پژوهش مانند راهنمایی برای انتخاب موضوع و تدوین پیشنهاد تحقیق (Proposal) و همچنین مراحل آخرین مانند تدوین گزارش پایان‌نامه بیش‌ترین حد راهنمایی را داشته‌اند. نتایج حاکی است اگر چه بین کیفیت راهنمایی استادان راهنما برحسب دانشکده و مرتبه علمی تفاوت وجود دارد ولی تفاوت‌ها معنادار نبوده است. میانگین‌های حاصله حاکی از آن است که میزان رضایت دانشجویان از استادان دارای مرتبه استادیاری بیش از سایر استادان بوده است.

واژه‌های کلیدی: آموزش عالی، تحصیلات تکمیلی، پایان‌نامه، راهنمایی، استاد راهنما و کارشناسی ارشد

دوماهنامه علمی - پژوهشی
دانشگاه شاهد
سال چهاردهم - دوره جدید
شماره ۲۴
شهریور ۱۳۸۶

مقدمه

آموزش عالی به سبک کنونی دارای قدمتی هشتصد ساله در جهان است. اگر چه رشد آموزش عالی طی این مدت تدریجی بوده اما در ۵۰ سال اخیر به ویژه پس از سال ۱۹۶۰ که اهمیت اساسی سرمایه‌گذاری در نیروی انسانی به‌عنوان مؤثرترین عامل در توسعه اقتصادی توسط بانک جهانی پذیرفته شده، این رشد سیری فزاینده داشته است.

در کشور ما نیز، سنگ بنای آموزش عالی را تأسیس دانشگاه جندی‌شاپور در عصر شاپور ساسانی قلمداد کرده‌اند اما آموزش عالی به سبک جدید در حقیقت با تأسیس دارالفنون در سال ۱۲۶۸ آغاز گردیده و دانشگاه تهران به‌عنوان اولین دانشگاه در سال ۱۳۱۳ فعالیت خود را شروع کرده است. طی این هفتاد سال به‌ویژه بیست و پنج سال اخیر پس از پیروزی انقلاب اسلامی آموزش عالی رشد کمی قابل توجهی در مقاطع و رشته‌های مختلف تحصیلی داشته است. یکی از مهم‌ترین نقاط قوت آموزش عالی در این مدت رشد تحصیلات تکمیلی بوده که با توجه به اهمیت مضاعف آن نسبت به بقیه دوره‌ها از پیشرفت چشمگیری برخوردار بوده است.

اهمیت مضاعف تحصیلات تکمیلی از آن‌جا ناشی می‌شود که به دلیل توأمان ساختن آموزش و پژوهش، منبع مهمی برای تولید دانش محسوب می‌شود. علاوه بر این، دوره‌های تحصیلات تکمیلی به ویژه کارشناسی ارشد مسئولیت تربیت نیروی انسانی متخصص برای تصدی مدیریت نهادهای آموزشی، علمی، اقتصادی و سیاسی جامعه را نیز برعهده دارد که تحقق این اهداف اساسی مستلزم کیفی بودن این دوره‌ها است.

با وجود رشد کمی تحصیلات تکمیلی در ایران، این دوره‌ها با مشکلات و چالش‌هایی نیز مواجه بوده‌اند. به‌عنوان مثال، تنوع و تعدد ساختار سازمانی و مدیریتی تحصیلات تکمیلی در دانشگاه‌ها، کمبود منابع مالی، تجهیزاتی آزمایشگاهی و کتب مرجع، نحوه پذیرش دانشجویان و ابهام در برخی آئین‌نامه‌ها و ضوابط

که تفاوت عملکرد دانشگاه‌ها در برخی موارد را به‌دنبال داشته از جمله این مشکلات است. از سوی دیگر، فقر پژوهش در موضوعات مربوط به تحصیلات تکمیلی از قبیل ارزیابی کیفی به‌ویژه ارزیابی بخش پژوهشی دوره‌ها، رابطه آموزش و پژوهش در این دوره‌ها، ارزشیابی عملکرد استادان راهنمای پایان‌نامه‌ها، انتظارات دانشجویان از استاد راهنما و مشخص نبودن دیدگاه استادان راهنما در مورد وظیفه‌شان و ده‌ها موضوع دیگر، ضرورت پژوهش در زمینه مسائل مربوط به دوره‌های تحصیلات تکمیلی را بیش از پیش آشکار می‌سازد.

این مقاله برگرفته از پژوهشی است که هدف آن بررسی کیفیت عملکرد راهنمایی استادان راهنمای پایان‌نامه‌های دانشجویان دوره‌های کارشناسی ارشد دانشگاه اصفهان در مراحل شش‌گانه تدوین پایان‌نامه است.

سؤال اصلی تحقیق مطالعه عملکرد راهنمایی استادان راهنما در شش قسمت مجزا بوده که به شرح زیر مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفته است:

- ۱- هدایت دانشجویان برای انتخاب موضوع
  - ۲- تدوین و تصویب طرح یا پیشنهاد تحقیق
  - ۳- مرور ادبیات تحقیق و تدوین آن
  - ۴- معرفی و تهیه ابزارهای تحقیق
  - ۵- جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل داده‌ها
  - ۶- استخراج نتایج، تدوین و ارائه گزارش پایان‌نامه
- علاوه بر آن، تفاوت عملکرد راهنمایی استادان راهنما برحسب مرتبه علمی، دانشکده محل خدمت و تدریس یا عدم تدریس درس روش تحقیق و یا دروس مشابه به‌عنوان سه سؤال دیگر پژوهش مورد بررسی قرار گرفته است. نتایج این تحقیق می‌تواند نقاط قوت و ضعف عملکرد راهنمایی استادان راهنما را آشکار ساخته تا بتوان با اتخاذ تدابیر لازم نقاط ضعف آن را برطرف کرد. همچنین، پرسشنامه تدوین شده در این پژوهش می‌تواند به‌عنوان یکی از ابزارهای ارزشیابی عملکرد راهنمایی استادان راهنما مورد استفاده

علاوه بر این، پایان‌نامه برای استادان نیز حائز اهمیت است. برخی از استادان راهنما هدایت پایان‌نامه را با کسب انگیزه موفقیت و اعتبار از طریق تربیت دانشجویان محقق و موفق به عهده می‌گیرند و برخی دیگر ممکن است تحقیقی گسترده‌ای را آغاز کنند که برخی از همکاران آن پژوهش دانشجویی یا دانشجویانی از دوره کارشناسی ارشد باشد.

از بعد اجتماعی نیز پایان‌نامه‌ها می‌توانند با انجام پژوهش‌های کاربردی، حل بخشی از مشکلات و مسائل مبتلابه جامعه در ابعاد مختلف را برعهده گیرند. با توجه به این‌ره‌آوردها است که لیجوک (Ylijoki) [۴] پایان‌نامه را به‌عنوان پلی بین دنیای پژوهش و علم می‌داند و آن را به‌عنوان یک جزء ذاتی و بخش لاینفک مطالعات دانشگاهی که کیفیت علمی و موقعیت دانش‌آموختگان را تضمین می‌کند تلقی می‌کند و بدین ترتیب ضرورت مطالعه و پژوهش در حوزه مسائل مربوط به آن از اهمیت خاصی برخوردار می‌گردد.

بدهی است برای تدوین پایان‌نامه‌های دارای کیفیت مطلوب، توجه به نقش استاد راهنما و اهمیت راهنمایی انکارناپذیر است. در تعریفی ساده، شاید بتوان راهنمایی پایان‌نامه را مجموعه وظایف هدفمندی دانست که یک یا چند عضو هیأت علمی متخصص در یک موضوع بر عهده می‌گیرند تا از طریق آن دانشجوی تحت راهنمایی بتواند نسبت به تدوین پایان‌نامه‌ای خوب و قابل دفاع اقدام کند. اگر و همکاران [۵] به نقل از کانل (Cannell) این وظیفه را نوعی تدریس تلقی کرده و آن را عمل بسیار پیچیده‌ای می‌دانند و اظهار می‌دارند:

«راهنمایی پایان‌نامه وظیفه تدریس کاملاً پیچیده‌ای است که انجام آن نیازمند تعهدی عمیق برای صرف زمان و انرژی است. راهنمایی دست و پنجه نرم کردن با مشکلات بسیاری است که پیوستاری گسترده از توجه به نکات فنی پروژه تحقیقاتی تا حفظ روحیه و گاهی اوقات حتی سلامتی دانشجویان را دربرمی‌گیرد.»

دانشگاه‌ها و سایر مراکز پژوهشی قرار گیرد. قبل از بیان روش و یافته‌های پژوهشی، به اختصار به مرور ادبیات تحقیق می‌پردازیم.

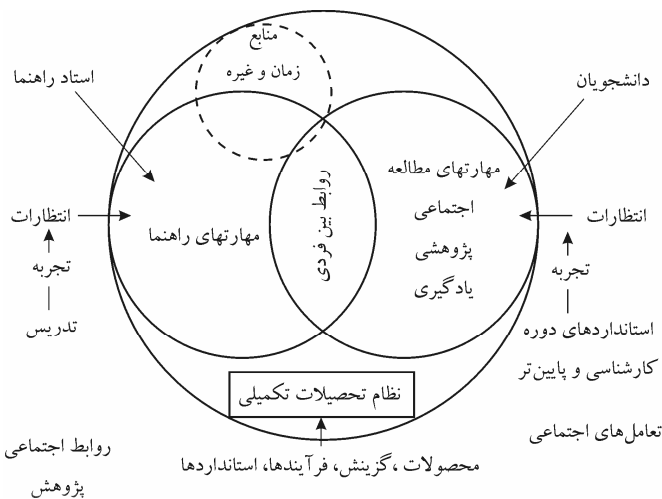
مروری بر ادبیات تحقیق

از ویژگی‌های دوره‌های تحصیلات تکمیلی در آموزش عالی توجه همزمان به آموزش و پژوهش است که تبلور بخش پژوهشی آن پایان‌نامه‌ای است که دانشجوی ملزم به تدوین آن شده است. برابر ماده ۱۵ آئین‌نامه آموزشی دوره کارشناسی ارشد ناپیوسته [۱] «پایان‌نامه آخرین بخش دوره کارشناسی ارشد است که طی آن دانشجوی موظف است در یک زمینه مربوط به رشته تحصیلی خود زیر نظر استاد راهنما به تحقیق و تتبع بپردازد.»

بررسی مسائل مربوط به پایان‌نامه کارشناسی ارشد از جهات متعددی حائز اهمیت است. اکنون در کشور ما دانشجویان این دوره به واسطه الزام به تدوین پایان‌نامه که فعالیتی پژوهشی قلمداد می‌شود به‌عنوان محققین جامعه محسوب می‌شوند. صادقی [۲] اظهار می‌دارد: دانشجویان دوره‌های تحصیلات تکمیلی که در حال انجام پایان‌نامه‌اند بیش از ۵۰ درصد کل پژوهشگران کشور را تشکیل می‌دهند که از این تعداد بیش از ۷۶ درصد دانشجویان کارشناسی ارشد هستند. از سوی دیگر تدوین پایان‌نامه، اولین فعالیت پژوهشی مستقل و مدون دانشجوی تحصیلات تکمیلی به حساب می‌آید که می‌تواند برای وی تجارب متعددی را به همراه داشته باشد. فدایی عراقی [۳] ویژگی‌های پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد را این‌گونه بیان می‌کند:

۱. اولین تجربه و تحقیقات آکادمیک دانشجوی به شمار می‌آید.
۲. می‌تواند دانشجوی را دست کم در جنبه‌ای از موضوع حرفه‌ای یا آکادمیک ماهر سازد.
۳. می‌تواند به‌عنوان یک واحد مهم تحقیق پیشرفته مطرح باشد.

فرایند پیچیده راهنمایی و عوامل مؤثر بر آن را دو نفر از محققان در نمودار ۱ به تصویر کشیده‌اند.

نمودار ۱: عوامل مؤثر بر فرایند راهنمایی پایان‌نامه [۱۱]

این نمودار بیانگر آن است که دانشجو و استاد راهنما با توشه‌ای از انتظارات و تجربه‌ها و در یک ارتباط بین فردی فرایند راهنمایی را آغاز می‌کنند. مهارت‌های مطالعاتی، اجتماعی، پژوهشی و توان یادگیری دانشجو از سویی و مهارت‌های علمی و رفتاری استاد راهنما از سوی دیگر تحت تأثیر منابع مادی و معنوی متعددی، محصول این فرایند یعنی پایان‌نامه را، تولید می‌کند. شناخت این فرایند و ظرایف آن و عواملی که بر آن تأثیرگذارند، توجه به ویژگی‌ها و وظایف استاد راهنما را ضروری می‌سازد. ویژگی‌های استاد راهنما از دو جهت قابل طرح است از سویی ویژگی تحصیلی و تخصصی او مطرح است که برابر ماده ۱۶ آئین‌نامه دوره کارشناسی ارشد استاد راهنمای پایان‌نامه عضوی از اعضاء هیأت علمی دارای مرتبه استادیاری به بالا است که در یک زمینه علمی تخصص داشته، مسئولیت هدایت دانشجو را در زمینه تدوین پایان‌نامه تحصیلی اش به عهده می‌گیرد. علاوه بر این، دیگر ویژگی‌های شخصیتی و رفتاری و نیز تجارب پژوهشی استاد راهنما است که تأثیر متقابلی بر عملکرد دانشجو و تدوین پایان‌نامه او خواهد

گذاشت. در باب وظایف استاد راهنما باید اذعان کرد که همان‌گونه که (Cannell) اشاره کرد وظایف استاد راهنما بسیار پیچیده است و از همین منظر پل (Pole) و همکاران [۶] معتقدند:

«علی‌رغم این که بیش‌تر دانشگاه‌ها و کمیته‌های پژوهشی دستورالعمل‌هایی برای عمل راهنمایی تنظیم و ارائه می‌کنند و منشورهای زیادی برای ارتقای کیفیت عمل راهنمایی نوشته شده و در دسترس است اما هیچ‌کدام نتوانسته‌اند محدوده وظایف و عمل استاد راهنما را مشخص کنند»

مروری بر پژوهش‌های انجام شده

پژوهش‌های انجام شده نشان می‌دهد محققین بیش از آن که به تعیین شرح وظایف استاد راهنما بپردازند اقدام به عرضه سبک‌های راهنمایی کرده‌اند. برای مثال، اگر (Acker) و همکاران [۵] در نتیجه تحقیقی که در مورد دانشجویان روان‌شناسی و علوم تربیتی انجام داده‌اند دو شیوه مختلف راهنمایی را معرفی کرده‌اند. در رویکرد اول (تکنیکی - عقلانی) کار دانشجو از سوی استاد راهنما به‌طور اساسی بررسی می‌شود، مشکلات کار مورد بحث قرار می‌گیرد و برای کار آینده او برنامه‌ریزی می‌گردد. میزان راهنمایی در این سبک به مراحل پیشرفت دانشجو بستگی دارد و گاهی اوقات استاد راهنما حتی راهنمایی قدم به قدم را ترجیح می‌دهد. در رویکرد دوم (گفتمانی) دانشجو و استاد فرایند تدوین پایان‌نامه را با یکدیگر شروع می‌کنند، در امور مختلف مذاکره می‌کنند و در این مذاکرات است که استاد راهنما شیوه راهنمایی خود را بر مبنای نیازهای دانشجو تنظیم می‌کند. اما نتیجه همین تحقیق نشان داده است استادان راهنما در هر دو سبک به استقلال عمل دانشجو احترام می‌گذارند.

در پژوهشی دیگر پل (Pole) و همکاران [۶] به این نتیجه رسیده‌اند که در دوره دکتری، راهنمایی از نوع تیم محور است که دانشجوی تحصیلات تکمیلی به‌عنوان عضوی از گروه یا تیم پژوهشی قلمداد می‌شود

شیراز را درباره مشکلات تحقیق و پایان‌نامه نویسی بررسی کرده است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد مشکلات مربوط به استاد راهنما از نظر اهمیت در مرتبه سوم قرار داشته و موارد زیر را دربر می‌گیرد:

(الف) استادان راهنما به دلیل داشتن مسئولیت‌های متعدد و برنامه سنگین تدریس به سختی قابل دسترسی هستند،

(ب) استادان راهنما به دلیل راهنمایی همزمان چند پایان‌نامه زمان کافی برای راهنمایی صرف نمی‌کنند،

(ج) انتخاب استاد راهنمایی که با استاد یا استادان مشاور هماهنگ باشد، کاری دشوار است،

(د) برخی استادان راهنما بدون آن‌که احاطه لازم به موضوع پایان‌نامه دانشجوی داشته باشند مسئولیت راهنمایی را می‌پذیرند،

(ه) تعداد استادان راهنما و مشاور واجد شرایط محدود است.

صادقی [۲] در تحقیقی تحت عنوان بررسی عوامل مؤثر در ارتقای کیفیت تحقیقات دانشجویی از دیدگاه استادان و دانشجویان به موضوع پایان‌نامه‌های تحصیلات تکمیلی پرداخته است و با اجرای تحقیق در دانشکده مدیریت دانشگاه تهران علل افت کیفی تحقیقات و پایان‌نامه‌ها را این‌گونه بیان می‌کند: از دید دانشجویان عدم تأثیر تحقیقات در افزایش قابلیت‌های علمی و تجربه علمی آنان و از دید استادان فقدان انگیزه تحقیق و عدم آشنایی دانشجویان با منابع اطلاعاتی از مهم‌ترین علل پایین بودن کیفیت پایان‌نامه‌ها است. نتیجه این پژوهش همچنین نشان می‌دهد از دیدگاه استادان و دانشجویان، اشتغالات فراوان و متعدد اعضای هیأت علمی مهم‌ترین مشکل استادان در راهنمایی پایان‌نامه‌ها است.

فرهنگستان علوم جمهوری اسلامی [۹] در مجله آموزش مهندسی ایران نتایج پژوهشی پیرامون مسائل و مشکلات دوره‌های دکتری و کارشناسی ارشد رشته‌های مهندسی و از جمله موضوع پایان‌نامه‌ها را ارائه کرده است. نتایج این تحقیق بیانگر آن است که آزاد بودن

و لذا رابطه او با استاد راهنمایش بسیار صمیمی و نزدیک است. البته این نوع راهنمایی عمدتاً در مواردی صورت می‌گیرد که موضوع مورد پژوهش از لحاظ علمی سنگین و خارج از توان دانشجوی است. از این رو، دانشجویانی که در فرایند تدوین پایان‌نامه به دنبال استقلال عمل بیش‌تری هستند به احتمال زیاد در این سبک به موفقیتی دست نمی‌یابند.

علی‌رغم ارائه این رویکردها، تحقیقات نشان می‌دهد راهنمایی پایان‌نامه به مجموعه‌ای از عوامل بستگی دارد که نه تنها به ارتباط دانشجو - استاد راهنما بلکه به زمینه‌ای که راهنمایی در آن انجام می‌شود مرتبط است. مرحله پیشرفت دانشجو، موضوع پایان‌نامه، توانایی‌های دانشجو، مهارت‌های استاد راهنما و ده‌ها عامل دیگر از جمله این عوامل اند. از این روی، توجه برخی محققین به موضوعاتی از قبیل مهارت‌های لازم برای راهنمایی معطوف شده است. در پژوهشی در یک کارگاه آموزشی از سی و سه استاد استرالیایی و هیجده استاد سری‌لانکایی خواسته شد که دانش‌ها و مهارت‌های مورد نیاز استاد راهنما و نوع روابط او با دانشجویان تحت راهنمایی خویش را اعلام کنند. مک‌مایکل (Michael) [۷] براساس نظر پاسخ‌گویان مهارت‌ها و دانش‌های مورد نیاز را این‌گونه فهرست کرد:

(الف) دانش تخصصی در زمینه رشته مربوطه و آشنایی با روش‌های پژوهش،

(ب) مهارت‌های مدیریتی شامل مدیریت پایان‌نامه، مدیریت زمان، دانش مربوط به رویه‌های قانونی و نیز مدیریت منابع،

(ج) مهارت‌های بین شخصی، توانایی ایجاد انگیزه و حمایت و پشتیبانی از دانشجو در عین رعایت استقلال عمل وی.

در کشور ما نیز پژوهش‌های محدودی در حیطه این موضوع صورت گرفته است. برای مثال، نداف‌زاده شیرازی [۷] در تحقیق خود دیدگاه‌های دانشجویان کارشناسی ارشد دانشگاه‌های دولتی و آزاد اسلامی

نمونه‌گیری طبقه‌ای متناسب با حجم انتخاب شده بدین صورت که استادان بر حسب دانشکده محل تدریس و مرتبه علمی و دانش‌آموختگان نیز بر اساس محل تحصیل انتخاب شدند.

ابزارهای جمع‌آوری اطلاعات در این تحقیق مصاحبه نیمه سازمان یافته و پرسشنامه بوده است. ابتدا به منظور جمع‌آوری نظرات، ۲۳ نفر از افراد صاحب‌نظر به گونه‌ای هدفمند انتخاب شدند و با آنان درباره موضوع پایان‌نامه و راهنمایی مصاحبه به عمل آمد. آنگاه با استفاده از نتایج مستخرج از مصاحبه‌ها و نیز بررسی منابع مکتوب، پرسشنامه‌ای اکتشافی برای اعضاء هیأت علمی تدوین شد تا دیدگاهشان را در مورد وظایف استاد راهنما بیان کنند. یک پرسشنامه اکتشافی هم برای دانشجویان طراحی شد تا انتظاراتشان را از استاد راهنما اعلام کنند. نظر به این که دو پرسشنامه اکتشافی به شکل ویژه‌ای برای سنجش اولویت مدنظر پاسخگویان طراحی شده بود اعتبار آن متکی بر نظر کارشناسان بوده است که پس از انجام اصلاحات مورد نظر آنان بین استادان و دانش‌آموختگان توزیع گردید. برای تجزیه و تحلیل داده‌های این پرسشنامه‌ها که ترجیحات افراد را مورد سؤال قرار می‌داد اولویت‌های مدنظر آنان با توجه به فراوانی پاسخ‌ها رتبه‌بندی گردید. سپس با توجه به تعداد گزینه‌ها به بالاترین اولویت امتیاز بیش‌تری اختصاص یافت و بدین ترتیب مقوله‌هایی که باید در پرسشنامه اصلی منظور می‌شد مشخص گردید. آنگاه پرسشنامه نهایی حاوی ۱۵ سؤال بسته پاسخ با طیف لیکرت پنج درجه‌ای لیکرت و یک سؤال بازپاسخ به منظور پاسخ به سؤالات پژوهش تدوین شد. این پرسشنامه که در حقیقت وضع موجود راهنمایی پایان‌نامه‌های دانشجویان کارشناسی ارشد را در مراحل مختلف مورد سنجش قرار می‌داد برای ۱۱۶ نفر دانش‌آموختگان نمونه تحقیق ارسال گردید که از این تعداد ۸۸ نفر (۷۶ درصد) پرسشنامه‌ها را تکمیل و بازگرداندند.

دانشجو در انتخاب استاد راهنما، ارجح بودن تجربه و کارایی استاد راهنما نسبت به مرتبه علمی او، تناسب موضوع پایان‌نامه با زمینه علمی استاد راهنما و رفتار و نحوه برخورد او از جمله ملاک‌هایی است که دانشجویان به عنوان ویژگی‌های استاد راهنمای مطلوب به آن اشاره داشته‌اند. در حالی که استادان به معیارهایی متفاوتی معتقدند و مواردی چون اثبات توانایی استاد راهنما، سابقه علمی و پژوهشی او، داشتن مقاله و صرف وقت کافی برای راهنمایی را از جمله معیارهای مرجح استاد راهنما قلمداد می‌کنند.

ملک [۱۰] هم در پژوهش خود به بررسی تحصیلات تکمیلی در دوره‌های دکتری علوم انسانی از منظر اعضاء هیأت علمی پرداخته و به نتایجی دست یافته است. از جمله این که میانگین تعداد پایان‌نامه‌ها بین اساتید یکسان نیست و اشتغال استادان راهنما و توزیع نامناسب پایان‌نامه‌ها باعث گردیده مطلوبیت پایان‌نامه‌ها کاهش یابد.

روش پژوهش

از آن جا که این پژوهش به منظور بررسی وضع موجود چگونگی راهنمایی پایان‌نامه‌های دانشجویان انجام شده است روش تحقیق از نوع توصیفی پیمایشی بوده است. جامعه آماری پژوهش شامل ۲۵۱ نفر از دانش‌آموختگان دوره کارشناسی ارشد دانشگاه اصفهان (تاریخ فراغت از تحصیل آنان از ۷۹/۷/۱ تا ۸۰/۱۲/۱۹) است. علاوه بر آن، ۲۴۸ نفر اعضاء هیأت علمی استادیار به بالا دانشگاه اصفهان در سال تحصیلی ۸۱-۸۰ است که عهده‌دار راهنمایی پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد بوده‌اند. برای تعیین حجم نمونه تحقیق پس از انجام مطالعه مقدماتی و با توجه به این که اطلاعاتی درباره صفت مورد مطالعه در دسترس نبوده واریانس دو

جامعه با استفاده از فرمول
$$n = \frac{Nt^2 S^2}{d^2 + t^2}$$
 محاسبه گردید و حجم نمونه برای دانشجویان ۱۱۶ نفر و برای استادان ۹۱ نفر برآورد شد. انتخاب نمونه‌ها به روش

کرده‌اند اما در سه مرحله بعدی یعنی مرور ادبیات تحقیق، تهیه وسایل و ابزارهای تحقیق و نیز جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل داده‌ها اگر چه میانگین حاصل در مواردی بیش از ۳ برحسب مقیاس لیکرت بوده است لکن اختلاف میانگین‌ها از لحاظ آماری معنادار نبوده یا ناچیز بوده است.

بنابراین در مراحل مذکور عملکرد راهنمایی استادان راهنما از دید دانش‌آموختگان کم‌تر از حد مطلوب تلقی شده است. در آخرین مرحله تدوین پایان‌نامه یعنی تدوین گزارش نهایی عملکرد استادان راهنما به‌طور معنادار بیش از حد متوسط و رضایت‌بخش بوده است. همچنین نتایج نشان می‌دهد بیش‌ترین فعالیت راهنمایی مربوط به مرحله اول و آخر تدوین پایان‌نامه و کم‌ترین میزان راهنمایی در مرحله مرور ادبیات و تدوین آن صورت گرفته است.

سؤال هفتم پژوهش به بررسی تفاوت بین عملکرد راهنمایی استادان راهنما برحسب دانشکده محل خدمت پرداخته است. شایان ذکر است که به دلیل این‌که برخی دانشکده‌ها از نمونه آماری کافی در پژوهش برخوردار نبوده‌اند لذا پاسخ‌های دانش‌آموختگان دانشکده تربیت بدنی در دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، پاسخ‌های دانش‌آموختگان دانشکده زبانهای خارجی در دانشکده ادبیات و علوم انسانی و پاسخ دانش‌آموختگان دانشکده فنی و مهندسی در دانشکده علوم دانشگاه ادغام و مورد محاسبه قرار گرفته‌اند. (جدول ۲).

پایایی پرسشنامه با استفاده از روش آلفای کرونباخ محاسبه و حاصل آن ۰/۹۴ برآورد گردید که نشان می‌دهد از پایایی بالایی برخوردار بوده است.

برای تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار SPSS در سطح توصیفی از فراوانی، درصد، شاخص میانگین، انحراف استاندارد و ضریب تغییر استفاده شد. همچنین، به‌منظور اطمینان از یکسان بودن توزیع نمونه‌ها از آزمون کالموگراف اسمیرنوف استفاده شد. برای بررسی معنادار بودن تفاوت‌ها از آزمون t و برای مقایسه میانگین‌ها از تحلیل واریانس (ANOVA) استفاده شده است.

یافته‌های تحقیق

به‌منظور پاسخ به سؤال‌های اصلی پژوهش یعنی چگونگی عملکرد راهنمایی استادان راهنمای پایان‌نامه دانشجویان کارشناسی ارشد، عملکرد استادان در مراحل مختلف تدوین پایان‌نامه تجزیه و تحلیل می‌شود. جدول ۱ وضعیت راهنمایی در مراحل شش‌گانه تدوین پایان‌نامه که در حقیقت پاسخ به سؤالات تحقیق را ارائه می‌کند نشان می‌دهد.

یافته‌های پژوهش بیانگر آن است که دانش‌آموختگان دوره کارشناسی ارشد در دانشگاه اصفهان معتقدند استادان راهنمای آنان در مراحل انتخاب موضوع پایان‌نامه و تدوین طرح تحقیق (سؤال‌های ۱ و ۲) بیش از حد متوسط آنان را راهنمایی

جدول ۱: خلاصه یافته‌های آماری مربوط به شش سؤال اول پژوهش

شماره سؤالات	فعالیت راهنمایی استاد راهنما	میانگین	انحراف معیار	t	سطح معناداری
۱	هدایت دانشجو برای انتخاب موضوع	۳/۵۸	۰/۹۲	۵/۹۵	...
۲	تدوین و تصویب طرح تحقیق (Proposal)	۳/۹۳	۰/۷۸	۱۱/۲۴	...
۳	مرور ادبیات تحقیق و تدوین آن	۲/۹۷	۱/۰۴	-۰/۳	۰/۳۸
۴	معرفی و تهیه ابزارهای تحقیق	۳/۲۱	۱/۱۶	۱/۶۸	۰/۰۹
۵	جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل داده‌ها	۳/۲۱	۱/۱۱	۱/۷۷	۱/۰۷
۶	استخراج نتایج، تدوین و ارائه گزارش پایان‌نامه (دفاع)	۳/۵۵	۱/۰۴	۴/۸۸	...

جدول ۲: مقایسه عملکرد راهنمایی در دانشکده‌های مختلف (سؤال هفتم پژوهش)

سطح معناداری	F	درجه آزادی	انحراف معیار	میانگین	تعداد	دانشکده
۰/۶۱	۰/۶	۳/۶۸	۰/۲	۳/۴۶	۱۷	علوم تربیتی و روان‌شناسی
			۰/۲	۳/۵۶	۱۷	علوم
			۰/۲۱	۳/۱۹	۱۶	اقتصاد
			۰/۱۸	۳/۵	۲۲	ادبیات و علوم انسانی

$F(۳/۶۸)=۰/۶$ و $p<۰/۰۵$

جدول ۳: مقایسه عملکرد راهنمایی استادان بر حسب مرتبه علمی (سؤال هشتم پژوهش)

سطح معناداری	F	درجه آزادی	انحراف معیار	میانگین	تعداد	مرتبه علمی
۰/۰۵	۲/۹۸	۲/۶۶	۰/۱۳	۳/۶۳	۳۸	استادیار
			۰/۲۱	۳/۰۳	۱۴	دانشیار
			۰/۱۹	۳/۳۵	۱۷	استاد

$F(۲/۶۶)=۳/۱$ و $p<۰/۰۵$

جدول ۴: مقایسه عملکرد راهنمایی استادان بر حسب تدریس درس روش تحقیق (سؤال نهم)

سطح معناداری	F	درجه آزادی	انحراف معیار	میانگین	تعداد	وضعیت
۰/۰۲	۲/۸۱	۵۱	۰/۶۸	۳/۷۸	۲۳	تدریس کرده
			۰/۲۱	۳/۱۷	۳۰	تدریس نکرده

$t(۵۱)=۲/۸۱$ و $p<۰/۰۵$

سؤال نهم پژوهش درصدد بررسی این موضوع بوده که آیا بین عملکرد راهنمایی استادان راهنمایی که درس روش تحقیق یا مشابه آن را تدریس کرده‌اند با بقیه استادان راهنما معنادار بوده است. جدول ۴ یافته‌های آماری مربوط به این سؤال را نشان می‌دهد. یافته‌ها نشان می‌دهد t مشاهده شده از مقدار t بحرانی جدول بیش‌تر است یعنی کیفیت عملکرد راهنمایی استادان راهنمایی که درس روش تحقیق تدریس کرده‌اند به‌طور معناداری بهتر از عملکرد راهنمایی استادان راهنمایی بوده است که به تدریس این درس یا دروس مشابه اشتغال نداشته‌اند.

یافته‌ها نشان می‌دهد چون F مشاهده شده از F جدول با $\alpha=۰/۰۵$ کوچک‌تر است عملکرد راهنمایی اساتید راهنما در دانشکده‌های مختلف تفاوت معناداری نداشته است.

سؤال هشتم پژوهش تفاوت عملکرد استادان راهنما بر حسب مرتبه علمی را مورد آزمون قرار داده است که یافته‌های آماری این سؤال در جدول ۳ آمده است.

یافته‌ها نشان می‌دهد چون F مشاهده شده از F جدول با $\alpha=۰/۰۵$ کوچک‌تر است عملکرد راهنمایی استادان راهنما در مراتب مختلف علمی تفاوت معناداری نداشته است.

بحث و نتیجه‌گیری و پیشنهادها

یافته‌های تحقیق نشان داد استادان راهنما در دو مرحله انتخاب موضوع و تدوین طرح تحقیق بیش از حد متوسط دانشجویان را راهنمایی کرده‌اند. در حقیقت می‌توان گفت استادان راهنما اولین و اساسی‌ترین وظیفه خویش را به خوبی انجام داده‌اند زیرا براون و اتکینز [۱۱]. اولین نقش استاد راهنما را هدایت دانشجو به سوی موضوع و ارائه روش و ایده‌های پژوهش می‌دانند. هیل [۱۲] نیز معتقد است استاد راهنما باید دانشجو را در مورد حیطه مطالعاتی که به‌عنوان پایان‌نامه‌اش تبلور خواهد یافت راهنمایی کند. این مراحل از جهاتی مهم‌ترین مراحل تدوین پایان‌نامه است، زیرا اولاً نقطه آغازین تعامل عملی استاد راهنما و دانشجو است و ثانیاً راهنمایی مطلوب این دو مرحله از تدوین پایان‌نامه از بروز بسیاری از مشکلات بعدی جلوگیری خواهد کرد. علاوه بر آن، تدوین پیشنهاد تحقیق بیانگر تسلط استاد راهنما و دانشجو نسبت به کاری است که قصد انجام آن را دارند.

از سوی دیگر، یافته‌های تحقیق بیانگر آن است که استادان راهنما در مرحله مرور ادبیات تحقیق راهنمایی چندانی نداشته‌اند. شاید یکی از دلایلی که بخش عظیمی از پایان‌نامه‌ها در بخش مربوط به مرور ادبیات صرفاً به نقل مطالب دیگران اکتفا می‌کنند همین عدم راهنمایی مطلوب باشد.

کاظمی [۱۳] معتقد است در فصل بررسی ادبیات توانایی‌های انتقادی دانشجو به‌عنوان محقق محک زده می‌شود. بنابراین استاد راهنما و دانشجو برای اثبات این‌که تسلط کافی برای نقادی منابع، ارتباط منابع موجود با زمینه تحقیق خود و وجوه تمایز کار خود با دیگران را دارند باید سرمایه‌گذاری بیش‌تری روی این فصل از پایان‌نامه انجام دهند.

نتایج حاصل از تحقیق همچنین نشان داد در مرحله تهیه وسایل و ابزارهای تحقیق و نیز تجزیه و تحلیل داده‌ها هم استادان راهنما، دانشجویان خود را به خوبی

راهنمایی نمی‌کنند. شاید یکی از دلایل این امر، دیدگاه استادان باشد که عمده استادان مصاحبه‌شونده وظیفه تهیه ابزارهای تحقیق را متوجه دانشجو می‌دانستند. علاوه بر این، برخی از آن‌ها فراهم ساختن ابزار یا در اختیار گذاشتن وسایل آزمایشگاهی دانشگاه را خارج از اختیار خود تلقی می‌کردند لکن باید به این نکته توجه داشت که با توجه به ماهیت متفاوت رشته‌های دانشگاهی استادان راهنما حداقل باید نسبت به مراکز دارنده ابزارهای تحقیق مورد نیاز دانشجو آگاهی لازم داشته باشند. علاوه بر آن، در رشته‌هایی که ابزارهای گران‌قیمت و سرمایه‌ای مورد نیاز است دانشگاه‌ها را به همکاری با دانشجو متقاعد کنند. استادان راهنمای مصاحبه‌شونده در مورد مرحله تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز بیش از هدایت معتقد به نظارت بر کار دانشجو بوده‌اند و معتقد بوده‌اند اساسی‌ترین مرحله از مراحل تدوین پایان‌نامه که بیانگر فهم دانشجو از نتایج تحقیق است این مرحله است و لذا دانشجویان را نسبت به مراحل قبلی پایان‌نامه کم‌تر راهنمایی می‌کنند تا در حقیقت استقلال عمل دانشجو را رعایت کرده باشند.

نتایج این تحقیق با پژوهش هالد (Hold) و دیلیویس [۱۴] نیز همخوانی دارد. آنان نیز در تحقیق خود دریافتند کم‌ترین میزان مشارکت استاد راهنما در زمینه جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل داده‌ها است. اما باید توجه داشت استادان راهنما در این مرحله نیز باید به تفاوت‌های فردی دانشجویان توجه کرده و در صورت لزوم، نسبت به راهنمایی بیش‌تر دانشجویان نیازمند راهنمایی اقدام لازم به عمل آورند.

در آخرین مرحله تدوین پایان‌نامه یعنی گزارش نتایج تحقیق نیز دانشجویان از راهنمایی مطلوبی برخوردار بوده‌اند. دلیل این امر عمدتاً ناشی از این است که تبلور عینی، قابل مشاهده و قابل ارزشیابی تعامل و تلاش استاد راهنما و دانشجو طی فرایند پایان‌نامه‌نویسی گزارش‌مدون و مکتوبی است که دانشجو آن را تهیه و از آن دفاع می‌کند و در معرض

فرهنگستان علوم جمهوری اسلامی ایران [۹]. بیانگر این است که دانشجویان قابلیت استاد راهنما را تابع مرتبه علمی آنان نمی‌دانند ولی معتقدند ممکن است استادان جوانتر توانایی علمی بیش‌تر داشته باشند علاوه بر آن، به نظر می‌رسد تأثیر امتیازات حاصل از راهنمایی خوب پایان‌نامه، مقالات مستخرج از آن‌ها و ارتقاء مرتبه نیز انگیزه بسیار خوبی است که ممکن است استادان در مرتبه‌های استادیاری و دانشیاری انگیزه بیش‌تری جهت راهنمایی بهتر داشته باشند.

یافته‌های تحقیق نشان داد عملکرد راهنمایی استادان راهنمایی که درس روش تحقیق تدریس می‌کرده‌اند به‌طور معناداری با بقیه اساتید متفاوت بوده است. در توجیه این نتیجه تحقیق باید توجه داشت که فرایند پایان‌نامه نویسی تا حد بسیار زیادی شبیه به مراحل پژوهش بوده و پایان‌نامه نوعی پژوهش محسوب می‌شود. لذا طبیعی است که استادان راهنمایی که به روش‌های تحقیق آگاهی بیش‌تری داشته‌اند و چگونگی انجام تحقیق و مراحل و موانع آن را بهتر می‌دانند راهنمایی بهتری انجام داده باشند. این موضوع با نظر مک‌مایکل [۷] مطابقت دارد که آشنایی یا مهارت‌های تحقیق را از الزامات استاد راهنما دانسته است. اگر چه مهارت‌های پژوهشی طیف وسیعی دارد اما تمامی استادان راهنما اذعان دارند که خود باید به تمامی دانش و مهارتی که مایلند دانشجویان را برای کسب آن‌ها تشویق کنند مجهز باشند. بنابراین سایر استادان نیز باید واجد مهارت‌های پژوهشی و حداقل آشنا به دانش پژوهش گردند تا بتوانند راهنمایی بهتری انجام دهند.

پیشنهادها

۱- با توجه به یافته‌های حاصل از پرسشنامه اکتشافی پیشنهاد می‌شود در گروه‌های آموزشی علاوه بر توجه به مدرک تحصیلی استادان راهنما به توانایی علمی و ویژگی‌های رفتاری آنان نیز توجه شود و افراد واجد شرایط جهت راهنمایی در نظر گرفته شوند.

داوری داوران قرار می‌دهد. بنابراین طبیعی است استادان راهنما قضاوت هیأت داوران را در حقیقت نوعی قضاوت درباره عملکرد راهنمایی خود تلقی کرده و سعی کنند گزارش پایان‌نامه حتی‌الامکان از مطلوبیت کافی و نقص کم‌تر برخوردار باشد.

نتیجه حاصل از این سؤال تحقیق با نتایج تحقیق هالد و دیلویس [۱۴] نیز منطبق است زیرا آنان نیز دریافته‌اند همکاری اساسی استادان راهنما با دانشجوی تحصیلات تکمیلی عموماً در مراحل تهیه طرح تحقیق و تکمیل پایان‌نامه است.

البته باید به این نکته نیز توجه داشت که بسیاری از دانشجویان در پاسخ به سؤال باز پاسخ پرسشنامه اظهار داشته‌اند راهنمایی فوق‌العاده بعضی استادان راهنما در این مرحله نیز به نحوه نگارش، ترکیب فصول پایان‌نامه، شیوه ارجاع به منابع و موضوعاتی از این قبیل محدود شده و به کیفیت تدوین، گزارش و دفاع از پایان‌نامه توجه نمی‌شود.

یافته‌های این تحقیق همچنان نشان داد استادان راهنمای دانشکده علوم بیش از سایر دانشکده‌ها راهنمایی مطلوبی را انجام داده‌اند. احتمالاً این نتیجه ناشی از ماهیت رشته‌های دانشکده علوم است که عمده تحقیق خود را زیر نظر استاد راهنما در آزمایشگاه انجام می‌دهند و طبیعی است راهنمایی نزدیک‌تر استاد راهنما را بیش‌تر احساس و درک می‌کنند. از سوی دیگر به نظر می‌رسد استادان دانشکده اقتصاد که از نظر دانشجویان کم‌ترین میزان راهنمایی را داشته‌اند به دلیل اشتغالات خارج از دانشگاه باشد که عمدتاً در نقش حسابرس یا مشاور اقتصادی و مدیریتی نهادهای بیرون از دانشگاه، زمان کافی را صرف راهنمایی دانشجویان خود نمی‌کنند.

در بین مراتب دانشگاهی، نیز نتایج تحقیق بیانگر آن است که میانگین راهنمایی استادان راهنما در مراتب مختلف استادیاری، دانشیاری و استادی تفاوت معناداری نداشته است. ولی تحقیق انجام شده توسط

منابع

۱. مدیریت تحصیلات تکمیلی دانشگاه اصفهان (۱۳۷۶) راهنمای آموزشی و پژوهشی دانشجویان دوره‌های تحصیلات تکمیلی، دانشگاه اصفهان.
۲. صادقی، محمد (۱۳۷۶) بررسی عوامل مؤثر در ارتقاء کیفی تحقیقات دانشگاهی. مجموعه مقالات نخستین سمینار آموزش عالی در ایران. دانشگاه علامه طباطبایی صص ۶۰۷-۵۶۸.
۳. فدائی عراقی، غلامرضا (۱۳۷۴) تحلیلی بر روش‌های تهیه پایان‌نامه‌های دوره کارشناسی ارشد و دکتری. فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی. سال اول، شماره اول. صص ۱۰۹-۷۵.
4. Ylijoki, O. (2001) Master's thesis writing from a narrative approach, *Journal of Studies in Higher Education*. Vol.26, No.1, pp21-34.
5. Acker, S.; Hill, T. and Black, E. (1994) Thesis supervision in the social studies: Managed or negotiated? *Journal of Higher Education*: Vol. 28:pp 483-498.
6. Pole, C. J. and Others. (1997) Supervision of doctoral students in the natural sciences: Eoneptatrons and experiences; *Journal of Assessment and Evaluation in Higher Education*, Vol.22, No.1, pp.49-63.
7. Mcmichael, P. (1993) Starting up as supervisors: The perceptions of newcomers in postgraduate supervision in Australia and Srilanka, *Journal of Studies in Higher Education*. Vol.18, No.1, pp.15-26.
۸. ندافزاده شیرازی، ناصر (۱۳۷۳) دیدگاه‌های دانشجویان کارشناسی ارشد دانشگاه‌های شیراز و آزاد اسلامی واحد شیراز درباره مشکلات تحقیق و پایان‌نامه نویسی. پایان‌نامه منتشر نشده. کارشناسی ارشد، شیراز: دانشگاه آزاد اسلامی واحد شیراز.
۹. کمیته ارزیابی تحصیلات تکمیلی گروه علوم مهندسی فرهنگستان جمهوری اسلامی. (۱۳۸۰) ویژگی‌های استاد راهنمای رساله دوره‌های دکترای مهندسی مجله آموزش مهندسی ایران، ۲. صص ۱۱۳-۱۰۵.
۱۰. ملک، حسن (۱۳۷۹) بررسی تحصیلات تکمیلی در نظام آموزش عالی ایران - دوره دکتری علوم انسانی از منظر اعضای هیأت علمی این دوره‌ها ۷۸-۱۳۷۷، مجله مطالعات و پژوهش‌های دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان شماره سی‌ام و سی و یکم. صص ۳۵۴-۳۲۷.

۲- دانشجویان جهت انتخاب استاد راهنما از آزادی کامل برخوردار باشند و از تحمیل استاد راهنما به آنان جلوگیری شود زیرا تحقیقات نشان می‌دهد کار با استاد راهنمای مورد نظر دانشجوی، موفقیت طرفین را در پی خواهد داشت.

۳- نتایج حاصل از پرسشنامه اکتشافی نشان می‌دهد برگزاری کارگاه‌های آموزشی روش تحقیق و روش‌های راهنمایی و تدوین راهنمای جامع که حاوی حداقل انتظارات دانشجوی دانشگاه از استاد راهنمای پایان‌نامه است می‌تواند استادان راهنما را در هدایت بهتر دانشجویان یاری کند.

۴- ایجاد تعادل بین راهنمایی در مراحل مختلف پایان‌نامه نویسی با رعایت اهمیت هر مرحله امری ضروری است. توجه بیش‌تر به مراحل میانی پایان‌نامه‌نویسی به استادان راهنما یادآوری شود تا کیفیت پایان‌نامه‌ها افزایش یابد.

۵- ارزشیابی واقع بینانه از عملکرد استادان راهنما با رعایت تفاوت ماهیت راهنمایی در رشته‌های مختلف دوره‌های کارشناسی ارشد امری اجتناب‌ناپذیر به منظور بهبود عملکرد آنان و در نتیجه ارتقای کیفی پایان‌نامه‌ها است. بهره‌مندی از ابزارهای مختلف مانند نظرسنجی از دانش‌آموختگان و نیز بررسی پایان‌نامه‌های راهنمایی شده از جمله ابزارهای تحقق این ارزشیابی است.

قدردانی

نتایج این مقاله از پژوهش مصوب دانشگاه اصفهان استخراج گردیده که بدین وسیله از حمایت‌های معاونت محترم پژوهشی و مدیریت تحصیلات تکمیلی دانشگاه قدردانی می‌گردد.

۱۳. کاظمی، سیدعباس (۱۳۷۹) چگونه تحقیق کنیم. تهران: دانشگاه امام حسین.

14. Hold, E.; Deblois, C. and Winchester, I. (1995) Supervision of graduate students. Canadian Journal of Higher Education: Vol.xxv-3. pp 1-29.

11. Brown, G and Atkins, M. (1999) Effective Teaching in Higher Education. Routledge. pp.115-149.

12. Hill, S. (2001) Theses and Postgraduate supervision. Retrieved from [http:// www.VUW. ac.nz/design/theses. Html.](http://www.VUW.ac.nz/design/theses.html)

